Saarth
E-Journal of Research
ISSN NO: 2395-339X

ગુજરાતના પૌરાણિક સ્થાપત્યો

પ્રોફ. ડૉ. મુકેશ પટેલ*

ગુજરાત તેના ભવ્ય સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક વારસાથી વિશ્વભરમાં પ્રખ્યાત છે. આ ભવ્ય સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક વારસાની અનુભૂતિ કરવી જીવનનો લાહવો છે. અને તેનો અનુભવ ચિરસ્મરણીય બની રહે છે. પ્રવાસીઓ ગુજરાતના પરંપરાગત નૃત્ય, કળા અને સંગીતને મનભરી માણે છે. સાથે સાથે તેના ઐતિહાસિક સ્થાનોની મુલાકાત લઇ દિવ્ય આનંદ પામે છે. ગુજરાતનો ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વારસો અને તેની સાથે સંકળાયેલ ઇતિહાસ વેદકાળ અને મહાભારતના સમયગાળાથી ચાલ્યો આવે છે. માટે આવા ગુજરાતના ઇતિહાસને જાણવો અને જોવો અનિવાર્ય બની જાય છે.

ગુજરાતમાં પણ ભૂમીગત જળસંગ્રહનો વિચાર સદીઓ પહેલાં અહીંના શાસકોને આવેલો. પાણીના સંગ્રહની આ વિશિષ્ટા પદ્ધતિ દુનિયાભરમાં અજોડ છે. આ ઉપરાંત ગણાવી ના શકાય એટલા ઐતિહાસિક સ્થળો ગુજરાતમાં આવેલા છે, જેને પ્રવાસન સ્થળ તરીકે વિકસાવવામાં આવ્યા છે. જેની એક મુલાકાત લેવી જરૂરી છે. તો ચાલો એક નજર કરીએ ગુજરાતમાં આવેલા ઐતિહાસિક સ્થળો પર…

લોથલ

ગુજરાતનું હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું મહત્વનું કેન્દ્ર. અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા તાલુકાના સરગવાલા ગામની સીમમાં ભોગાવો અને સાબરમતી નદીઓની વચ્ચે આવેલું લોથલ અમદાવાદથી 80 કિમી. દૂર છે. ભૌગોલિક સ્થાન 22° 31´ ઉ. અ. અને 72° 15´ પૂ. રે. એક સમયે આ સ્થળેથી દરિયો 5 કિમી. દૂર હતો. હાલ 18 કિમી.થી પણ વધુ દૂર છે. 1954ના નવેમ્બરમાં આ સ્થળ શોધવામાં આવ્યું અને 1955થી 1962 સુધી ત્યાં ડૉ. એસ. આર. રાવના માર્ગદર્શન નીચે ખોદકામ કરવામાં આવ્યું. આ વર્ષે લોથલના ઉત્ખનનને પચાસ વર્ષ પૂરા થાય છે. અહીંના અંડાકાર ટીંબાનો ઘેરાવો 2 કિમીનો અને તેની ઊંચાઈ 3.5 મી. છે. શરૂમાં લોથલ નગરનું તલમાન લંબચોરસ છે. તેનો વિસ્તાર ક્રમે ક્રમે બધી દિશાઓમાં થયો હતો. વારંવાર આવતા પૂરની સામે નગરને રક્ષણ મળી રહે તે હેતુ માટે કાચી ઈંટોની 13 મી. જાડી દીવાલ બાંધવામાં આવી હતી. મકાનોના કુલ સાત સમૂહ જાણવામાં આવ્યા છે. ઉપરકોટનું આયોજન સમાંતર દ્વિભુજ ચતુરસ્ર આકારે છે. કિલ્લાની પૂર્વે ધક્કો (lock gate), દક્ષિણે વખાર અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમે બીજાં જાહેર અને ખાનગી મકાનો આવેલાં છે. આયાત થયેલા માલની તપાસણી સરળતાથી થાય તે માટે વખાર ધક્કાની અને શાસકના નિવાસસ્થાનની તદ્દન નજીક આવેલી હતી. લોથલમાંથી મકાનો, દુકાનો કે કારખાનાંના સમૂહો પ્રાપ્ત થયા છે. કાચી ઈંટની પીઠિકાઓ વડે દરેક સમૂહનું પૂરથી રક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું. બજારના રસ્તાની બંને બાજુએ બે કે ત્રણ ખંડની દુકાનો અને કેટલીક વાર શ્રીમંતોના ચારથી પાંચ ઓરડા આવેલા હતા. ઓરડાનું કદ 6 x 3 મી.નું હતું અને તેની દીવાલો 1/2 મી. જાડી હતી.

***પ્રોફ. ડૉ. મુકેશ પટેલ, એમ.એ, એમ.ફિલ, પીએચ.ડી, એસોસિએટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ, એસ.ડી.આર્ટસ એન્ડ શાહ બી.આર.કોમર્સ કોલેજ, માણસા.**

Saarth
E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

લોથલવાસીઓની મહત્વની સ્થાપત્યકીય કૃતિ વહાણ લાંગરવાનો અહીંનો ધક્કો છે. દરિયાઈ ઈજનેરી અને હુન્નરવિદ્યાના ક્ષેત્રે જગતની સંસ્કૃતિને લોથલની આ અણમોલ ભેટ છે. આ ધક્કો 215 મી. લાંબો, 38 મી. પહોળો અને આશરે 1 મી. ઊંડો છે. એની અંદરની દીવાલો પાકી ઈંટો વડે બાંધવામાં આવી છે. મોટી ભરતી વખતે પાણીના જુવાળ સામે ટક્કર ઝીલી શકે તેવું મજબૂત તેનું બાંધકામ હતું. ઈ. પૂ. ત્રીજી સહસ્રાબ્દીનો આ માત્ર એક ધક્કો છે. ફિનિશિયન અને રોમન ધક્કાઓ કરતાં લોથલનો ધક્કો વધુ વિકસિત હતો. ઉત્તર અને દક્ષિણ બાજુએ અનુક્રમે પ્રવેશ અને નિર્ગમના માર્ગ માટેના ગાળાઓ રાખવામાં આવ્યા હતા. ધક્કામાં પાણીનો ભરાવો ઓછામાં ઓછો આશરે 2 મી.નો અને વધુમાં વધુ ભરતી સમયે આશરે 3 થી 3.5 મી.નો હોવાનું માનવામાં આવે છે. ભરતી વખતે વધારાના પાણીના નિકાલની વ્યવસ્થા દક્ષિણ બાજુએ નિર્ગમદ્વાર વડે કરવામાં આવી હતી. પાણીની સપાટી નીચી હોય ત્યારે નિર્ગમદ્વારની બંને બાજુએ કરવામાં આવેલા ઊભા ખાંચાઓમાં લાકડાનાં પાટિયાં ગોઠવીને તે નિર્ગમદ્વાર બંધ કરી દેવાતાં. આ વ્યવસ્થાથી પાણીનો જરૂરી સંગ્રહ રાખી શકાતો. આને લીધે વહાણોને તરતાં રાખી શકાતાં. સપાટી 2 મીટર જેટલી હોય ત્યારે 75 ટન વજનનાં વહાણ ધક્કામાં પ્રવેશી શકતાં. મુંબઈ અને વિશાખાપટ્ટનમના આધુનિક ધક્કાઓ કરતાં પણ લોથલનો ધક્કો ઘણો મોટો હતો. ઈ. પૂ. 1900માં આવેલા પૂરને લીધે આ ધક્કાનો વિનાશ થયો હતો.

લોથલની નગરવ્યવસ્થા:

લોથલનો સમયગાળો ઈસ પૂર્વે 2440થી ઈસ પૂર્વે 1900 હોવાનું અનુમાન છે. હાલમાં પાકિસ્તાનના સિંધ પ્રાંતમાં આવેલું મોહેં-જો-દડો એ સિંધુ ઘાટી સંસ્કૃતિનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ શહેર છે, જેની શોધ 1920ના દાયકામાં થઈ હતી. મોહેં-જો-દડો શબ્દનો મતલબ 'લાશોનો ઢગલો' એવો થાય છે.

લોથલનું નગર ઉપર અને નીચે ભાગ એમ બે ખંડમાં વહેંચાયેલું જોવા મળે છે. ઊંચાણવાળો વિસ્તાર લગભગ ચાર મીટર ઊંચો છે અને તેને માટીની ઇંટોથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. નીચાણવાળો ભાગ બે વિભાગમાં છે, જ્યાં ખોદકામ દરમિયાન મળી આવેલાં સાધનો તથા અન્ય પુરાવાના આધારે તાંબાનું કામ કરનારા, મણકાનું કામ કરનારા તથા સોનીઓની દુકાનો આવેલી હોવાનું માનવામાં આવે છે.શહેરની રચના આજના સમયની કૉલોની વ્યવસ્થા જેવી છે, આયોજનબદ્ધ રીતે નિર્મિત ઘરમાં બાથરૂમ તથા ગંદાં પાણીના નિકાલ માટે ગટરવ્યવસ્થા હતી. આ સિવાય મોટી જાહેર ઇમારતો મળી આવી છે, જે સભાગૃહ કે મંદિર હશે એવું અનુમાન છે.શહેરમાં બે મુખ્ય માર્ગો જોવા મળે છે. એક ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ લંબાય છે, જ્યારે બીજો પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ લંબાય છે. તેમને સમાંતર નાની-નાની શેરીઓ છે, જે એકબીજાને જોડે છે. માર્ગો અને શેરીઓ એકબીજાને કાટખૂણે કાપે છે.આવી જ રીતે નાની ગટર મોટી ગટરને મળતી હતી અને તેનો છેડો નદીમાં મળતો હતો. ઓટ સમયે કચરો વહી જાય તે માટે આવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.શહેરને દરિયાની ભરતીના પાણીથી બચાવવા માટે 12થી 21 મીટર પહોળી દીવાલ બનાવવામાં આવી હતી.ભારતમાં ધોળાવીરા અને લોથલ ઉપરાંત કાલિબંગાન (રાજસ્થાન), રંગપુર (સુરેન્દ્રનગર) તથા રાખીગઢી ખાતેથી સિંધુ ઘાટીની સભ્યતાના અવશેષો મળી આવ્યા છે.

Saarth
E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

ખોદકામ દરમિયાન હળ અને રમકડાં સ્વરૂપનું બે પૈડાંવાળું બળદગાડું મળી આવ્યું છે, જેના આધારે એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે તેઓ ખેતીકામ અને પશુપાલન કરતાં, જ્યારે માલની હેરફેર માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો, પરિવહનની આ વ્યવસ્થા 21મી સદીમાં પણ ગ્રામ્ય ભારતમાં પ્રચલિત છે.

સિંધુ ખીણની સભ્યતામાં લોથલ શોધી કઢાયેલું હોય એવું એકમાત્ર બંદરશહેર છે. નદી મારફત જહાજ ખાડીથી શહેર તરફ આવે, અહીં ધક્કામાં ઉત્તર બાજુએથી પાણીના પ્રવેશ તથા દક્ષિણેથી નિર્ગમનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. પાણીની અવરજવર માટે બંને બાજુએ ગાળા રાખવામાં આવ્યા છે.લાકડાનાં પાટિયાં ગોઠવીને પાણીના નિકાલના માર્ગ બંધ કરી દેવામાં આવતા, જેથી જહાજ માટે જરૂરી પાણીનો જથ્થો જાળવી શકાતો હતો. ધક્કાની અંદરની દીવાલો સૂર્યપ્રકાશમાં સુકાવીને બનાવવામાં આવેલી પાક્કી ઈંટોથી બનેલી છે.

શહેરમાં જહાજોને લાંગરવા તથા માલના ચઢાવ-ઉતાર માટે એક ગોદીનું પણ નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું. શહેરના ઉપરના ભાગેથી વેપારીઓ અને શ્રીમંતો ગોદીમાં થતી પ્રવૃત્તિ પર નજર રાખી શકતા.

પુરાતત્ત્વવિદ્યા

જ્યારે બ્રિટિશ ભારતનું વિભાજન 1947 માં થયું ત્યારે મોહનજો-દારો અને હડપ્પા સહિતના મોટાભાગના સિંધુ સ્થળો પાકિસ્તાનનો ભાગ બન્યા. ભારતીય પુરાતત્ત્વીય સર્વેક્ષણે સંશોધન અને ખોદકામનો નવો કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો હતો. ઉત્તર પશ્ચિમ ભારતમાં ઘણી સાઇટ્સ મળી આવી. 1954 અને 1958 ની વચ્ચે, કચ્છ (ખાસ કરીને ધોલાવીર) અને સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપકલ્પમાં 50 થી વધુ સાઇટ્સ ખોદવામાં આવી હતી, અને હડપ્પન સંસ્કૃતિની મર્યાદા કિમ નદી સુધી 500 કિલોમીટર સુધી લંબાવી હતી, જ્યાં ભગતરાવ સ્થળ ખીણની ખીણમાં પ્રવેશ કરે છે. નર્મદા અને તાપ્તી નદીઓ. સિંહમાં આવેલા મોહેંજો-દારોથી લોથલ 670 કિલોમીટર સ્ટેન્ડ્સ છે.

આર્થિક અને શહેરી સંસ્કૃતિ:

નગરની એકસમાન સંસ્થા અને તેની સંસ્થાઓ પુરાવો આપે છે કે હડપ્પન ખૂબ શિસ્તબદ્ધ લોકો હતા. વાણિજ્ય અને વહીવટી ફરજો નિર્ધારિત ધોરણો અનુસાર કરવામાં આવી હતી. મ્યુનિસિપલ વહીવટ કડક હતો - મોટાભાગની શેરીઓની પહોળાઈ લાંબા સમય સુધી સમાન હતી, અને કોઈ અતિક્રમણવાળા બાંધકામો બનાવવામાં આવ્યા ન હતા. શહેરના ગટરના ભરાવોને રોકવા માટે ઘન કચરો જમા કરાવવા માટે ઘરના લોકો પાસે સમ્પ અથવા સંગ્રહ ચેમ્બર છે. ગટર, મેનહોલ અને સેસપુલ શહેરને સ્વચ્છ રાખતા હતા અને કચરો નદીમાં જમા કરાવતા હતા, જે ભરતી દરમિયાન ધોવાઈ જતા હતા. હડપ્પન આર્ટ અને પેઇન્ટિંગની નવી પ્રાંતીય શૈલીનો પ્રારંભ થયો. નવા અભિગમોમાં પ્રાણીઓના તેમના કુદરતી આસપાસના વાસ્તવિક ચિત્રણ શામેલ છે. મેટલવેર, સોના અને ઝવેરાત અને સ્વાદિષ્ટ રીતે સુશોભિત આભૂષણ લોથલના લોકોની સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિને સમર્થન આપે છે

તેમના મોટાભાગનાં ઉપકરણો: ધાતુનાં સાધનો, વજન, પગલાં, સીલ, માટીનાં વાસણ અને આભૂષણ સિંધુ સંસ્કૃતિમાં જોવા મળતાં સમાન ધોરણ અને ગુણવત્તાનાં હતાં. લોથલ એક મોટું વેપારી કેન્દ્ર હતું, તે મોહેંજો-દારો અને હડપ્પામાંથી તાંબુ, ચેર્ટ અને અર્ધ કિંમતી પત્થરો જેવા માસ કાચા માલની આયાત કરતો હતો, અને

Saarth
E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

આંતરિક ગામડાઓ અને નગરોમાં સમૂહ વહેંચતો હતો. આમાં બ્રોન્ઝ સેલ્ટ્સ, ફિશ-હુક્સ, છીણી, ભાલા અને ઘરેણાં પણ મોટા પ્રમાણમાં મળ્યાં. લોથલે તેના માળા, રત્ન, હાથીદાંત અને શેલ નિકાસ કર્યા. ઘરેલુ જરૂરિયાત પૂરી પાડવા માટે પથ્થર બ્લેડ ઉદ્યોગ-લર્કના ખીણમાંથી અથવા આધુનિક કર્ણાટકના બીજપુરથી આદર્શ આયાત કરવામાં આવી હતી. ભગતરાવ અર્ધ કિંમતી પત્થરો પૂરા પાડતો હતો જ્યારે ચાંક શેલ ધોલાવીરા અને બેટ દ્વારકાથી આવ્યો હતો. સઘન વેપાર નેટવર્કથી રહેવાસીઓને મોટી સમૃદ્ધિ મળી. નેટવર્ક ઇજિપ્ત, બહેરિન અને સુમર સુધીના સીમા સુધી વિસ્તર્યું હતું. લોથલમાં વેપારના પુરાવામાંથી એક લાક્ષણિક પર્સિયન ગલ્ફ સીલની શોધ છે,

આર્કિટેક્ચરલ વિકાસ:

જ્યારે સિંધુ સંસ્કૃતિના અંત વિશે વ્યાપક ચર્ચા ચાલુ છે, ત્યારે એએસઆઈ દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવેલા પુરાતત્વીય પુરાવા લોથલના પતનના સ્ત્રોત તરીકે કુદરતી આપત્તિ, ખાસ કરીને પૂર અને તોફાનો તરફ ઈશારો કરે છે. એક શક્તિશાળી પૂરએ શહેરને ડૂબી ગયું અને દિવાલો અને પ્લેટફોર્મને ભારે નુકસાન પહોંચતાં મોટાભાગના મકાનોને નષ્ટ કરી દીધા. એક્રોપોલિસ (2000-1007) ના સ્તરે લગાવવામાં આવી હતી, અને તેમાં સામાન્ય વેપારી અને નવા બાંધવામાં આવેલા કામચલાઉ ઘરો રહે છે. સૌથી ખરાબ પરિણામ નદીના રસ્તે શિફ્ટ થયું હતું, વહાણો અને ગોદીની પહોંચ કાપી નાખી હતી. બેસિનમાં નાના વહાણોને કાપવા માટે પ્રવાહ ચેનલને ગોદી સાથે કનેક્ટ કરવા માટે લોકોએ એક નવું પરંતુ છીછરું ઇનલેટ બનાવ્યું. મોટા વહાણો દૂર મૌર હતા. મકાનો ફરીથી બનાવવામાં આવ્યા હતા, તેમ છતાં પૂરના ભંગારને કા નિવારણ વિના, જેના કારણે તેઓ નબળી-ગુણવત્તાવાળા અને વધુ નુકસાન માટે સંવેદનશીલ બન્યા. જાહેર ડ્રેઇનોને સોકેજ જાર દ્વારા બદલવામાં આવ્યા હતા. નાગરિકોએ અતિક્રમણ હાથ ધર્યું ન હતું, અને જાહેર બાથ બાંધી હતી. જો કે, નબળી રીતે સંગઠિત સરકાર અને બહારની કોઈ એજન્સી અથવા કેન્દ્ર સરકારની સાથે, જાહેર કામોને યોગ્ય રીતે સમારકામ કરી શકાતું નથી. ભારે નુકસાન થયેલા વેરહાઉસની ક્યારેય પણ યોગ્ય રીતે સમારકામ કરવામાં આવતી નહોતી, અને સ્ટોક્સ લાકડાની કેનોપીઓમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યા હતા, પૂર અને આગના સંપર્કમાં. શહેરની અર્થવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન આવ્યું હતું. [સંદર્ભ આપો] આપત્તિજનક નહીં હોવા છતાં વેપારના પ્રમાણમાં ઘણો ઘટાડો થયો હતો, અને સંસાધનો ઓછા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હતા. સ્વતંત્ર વ્યવસાયો ઉમટી પડ્યાં, જેના કારણે કારખાનાઓની વેપારી કેન્દ્રિત સિસ્ટમ વિકસિત થઈ, જ્યાં સેંકડો કારીગરો એ જ સપ્લાયર અને ફાઇનાન્સર માટે કામ કર્યું. મણકાની ફેક્ટરીમાં દસ વસવાટ કરો છો ઓરડાઓ અને કાર્યસ્થળનું મોટું આંગણું હતું. કોપરસ્મિથની વર્કશોપમાં બહુવિધ કારીગરોને કામ કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે પાંચ ભઠ્ઠીઓ અને મોકલેલી સિંક હતી.

આ શહેરની ઘટતી સમૃદ્ધિ, સંસાધનોની નબળાઇ અને નબળા વહીવટ દ્વારા સતત પૂર અને તોફાનોના કારણે લોકોના હાલાકીમાં વધારો થયો. જમીનની વધતી ખારાશથી જમીનને પાક સહિત જીવનનિર્વાહસ્થ બની હતી. પંજાબના રંગપુર, રોજડી, રૂપર અને હડપ્પા, સિંધમાં મોહેંજો-દારો અને ચાહુદારો જેવા અડીને આવેલા શહેરોમાં તેનો પુરાવો છે. એક મોટા પૂરથી એક જ સ્ટ્રોકમાં ધ્વજવંદન ટાઉનશિપને સંપૂર્ણપણે નાશ કરી દીધી. પુરાતત્વીય વિશ્લેષણ બતાવે છે કે બેસિન અને ગોદી કાંપ અને કાટમાળ સાથે સીલ કરવામાં આવી હતી, અને

Saarth
E-Journal of Research
ISSN NO: 2395-339X

ઇમારતો જમીન પર તૂટી ગઈ હતી. પૂરના સૌરાષ્ટ્ર, સિંધ અને દક્ષિણ ગુજરાતના સમગ્ર વિસ્તારમાં અસર થઈ હતી અને સિંધુ અને સુતલજની ઉપરની પહોંચને અસર કરી હતી, જ્યાં ઘણાં ગામો અને નગરો ધોવાઈ ગયા હતા. વસ્તી આંતરિક વિસ્તારોમાં ભાગી ગઈ.

કલાકિશ્ડ અને ઈરાક જલાલાબાદ (અફઘાનિસ્તાન) અને સુસા (ઈરાન) માં એચેડ કાર્નેલિયન મણકા અને નોન-એડેડ બેરલ માળાની શોધ પશ્ચિમ એશિયામાં સિંધુ મણકો ઉદ્યોગની લોકપ્રિયતાને પુષ્ટિ આપે છે. લેપિડરી વિવિધરંગી રંગના પત્થરો પસંદ કરે છે, વિવિધ આકાર અને કદના માળા બનાવે છે. લોથલ મણકા ઉત્પાદકોની પદ્ધતિઓ એટલી અદ્યતન હતી કે 4,000 વર્ષથી કોઈ સુધારો નોંધવામાં આવ્યો નથી ખંભાત વિસ્તારમાં આધુનિક ઉત્પાદકો તે જ તકનીકને અનુસરે છે. લોથલથી વિશિષ્ટ રીતે આભારી એવા લોકોમાં એગેટ અને કોલાર્ડ અથવા ગોલ્ડ-કેપ્ડ જાસ્પર અને કાર્નેલિયન માળખાના ડબલ-આઇ મણકા છે. તે સ્ટેટાઇટ (કલોરાઇટ) ના માઇક્રો-નળાકાર માળખા માટે ખૂબ પ્રખ્યાત હતું. લોથલ ખોદકામમાં 213 સીલ મળી હતી, જે તમામ સિંધુ સ્થળોમાં ત્રીજા ભાગમાં હતી. સીલ કટર્સ કોતરણી માટે હાથી-બળદ જેવા ટૂંકા શિંગડાવાળા બળદ, પર્વત બકરા, વાઘ અને સંયુક્ત પ્રાણીઓ પસંદ કરે છે. લગભગ દરેક સીલમાં ઇન્ટાગ્લિઓનો એક ટૂંકી શિલાલેખ છે. છિદ્રિત બટનમાં દાખલ કરેલા કોપર રિંગ્સ સાથે સ્ટેમ્પ સીલનો ઉપયોગ માલ સીલિંગ કરવા માટે કરવામાં આવતો હતો, જેમાં સાદડીઓ, ટ્વિસ્ટેડ કપડા અને દોરી જેવા પેકિંગ મટિરિયલની છાપ હતી, આ હકીકત ફક્ત લોથલમાં જ ચકાસી હતી. જથ્થાત્મક વર્ણનો, શાસકો અને માલિકોની સીલ માલ પર સ્ટેમ્પ હતી. અહીં મળી રહેલો એક અનોખો સીલ બહરીન-ગોળાકારનો છે, જેમાં એક ડ્રેગનનો ઉદ્દેશ્ય જમ્પિંગ ગઝેલ્સ દ્વારા ફેલાયો છે.

ધોળાવીરા

ધોળાવીરા એ પ્રાચીન મહાનગર સંસ્કૃતિનું લુપ્તપ્રાય નગર છે જે કચ્છના ભચાઉ તાલુકાના ખડિરબેટ વિસ્તારમાં આવેલું છે. આ સંસ્કૃતિ પાંચ હજાર વર્ષ જૂની છે અને એ વખતે લગભગ પચાસ હજાર લોકો આ મહાનગરમાં રહેતા હતા તેવું અનુમાન છે. આખું નગર, પાણીની વ્યવસ્થા, રાજમહેલ કે પ્રાંતના મહેલની રચના, લોકોની રહેણી કરણી વગેરે જોવા જેવું છે. સ્થાનિક લોકો ધોળાવીરાને કોટડો કે કોટડા ટિંબા તરીકે ઓળખે છે. મૂળ તો આ સ્થળ ધોળાવીરા ગામની નજીક આવેલું હોવાને કારણે તેનું નામ ધોળાવીરા પડી ગયું છે. ૧૯૬૭-૬૮ના અરસામાં ભારતીય પુરાતત્ત્વવિદ્ જગત પતિ જોષીએ આ સ્થળની મુલાકાત લઈ પ્રથમ વખત તેની માહિતી જાહેર કરી હતી. મોહેં-જો-દડો અને હડ્ડપામાં કાચી પાકી ઈંટો દ્વારા બાંધકામ કરવામાં આવેલું છે. જ્યારે આ ધોળાવીરામાં લગભગ ચોરસ અને લંબચોરસ પથ્થરોથી બાંધકામ થયું છે અને પથ્થરો થોડેક છેટે બાજુમાં ખાણોમાંથી કાઢેલા છે. ધોળાવીરામાં નગરની ચારેબાજુ દીવાલ આવેલી છે. ૪૭ હેક્ટર (૧૨૦ એકર) ચતુર્થાંશ શહેર બે મોસમી સ્ટ્રીમ્સ, ઉત્તરમાં માનસાર અને દક્ષિણમાં મનહાર વચ્ચે આવેલું છે. આ સાઇટ સી ૨૬૫૦ બી.સી. સુધી ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો, જે આશરે ૨૧૦૦ બી.સી. પછી ધીમે ધીમે ઉપયોગ ઘટતા, ટૂંકમાં તે સ્થળ છોડી દેવામાં આવ્યું હતું અને ત્યારબાદ.૧૫૦૫૦ બી.સી. સુધી ફરીથી ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યું હતું. ધોળાવીરા નગર મુખ્ય ત્રણ ભાગમાં વહેચવામા આવ્યું છે (૧) રાજાનો/શાસક અધિકારીનો રાજમહેલ કે જે

Saarth
E-Journal of Research
ISSN NO: 2395-339X
ઊંચાઈવાળી જગ્યા પર છે. તેની ચારેબાજુથી મજબૂત કિલ્લાબંદી કરવામાં આવી હતી. આ કિલ્લામાં ચાર દરવાજા હતાં, (૨) અન્ય અધિકારીઓનાં આવાસ કે જેના ફરતે પણ રક્ષણાત્મક દિવાલ હતી અને બેથી પાંચ ઓરડાવાળા મકાન હતાં.,(૩) સામાન્ય નગરજનોનાં આવાસ હાથે ઘડેલી ઈંટોના બનાવેલા હતા. આ નગરમાં મોતી બનાવાનું મોટુ કારખાનુ મળી આવ્યું છે. અહીંથી પ્રાપ્ત થયેલા અવશેષોમાં તાંબુ ગાળવાની ભઠ્ઠીઓ મળી આવી હતી.

સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ 'મૉર્ડન ટાઉન પ્લાનિંગ' માટે જાણીતી હતી. આ સંસ્કૃતિનાં શહેરો એમનાં મકાનો, સ્થાપત્યો, જાહેર સ્થળો, ગટરવ્યવસ્થા માટે આજે પણ આદર્શ માનવામાં આવે છે.વજનનિયમન, માપ, સિરામિક્સ, કળા અને કૌશલ્યમાં સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિએ ભારે મહારત હાંસલ કરી લીધી હતી અને રણમાં વસેલું હોવા છતાં ધોળાવીરા સિંધુ સંસ્કૃતિનું મહાનગર હતું અને અત્યંત સમૃદ્ધ હતું.
રણને કારણે ઊભી થયેલી પાણીની અછતને પહોંચી વળવા એ સમયે અહીં સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિનો ઇજનેરી કસબ કામે લગાડવામાં આવ્યો હતો.

'ડૅક્કન કૉલેજ ઑફ આર્કિયૉલૉજી'ના વાઇસ ચાન્સેલર પ્રોફેસર વસંત શિંદે આ અંગે વાત કરતાં બીબીસીને જણાવે છે કે 'સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિના લોકોએ કચ્છના રણમાં એ સમયનું આધુનિક શહેર વસાવ્યું હતું.'તેઓ કહે છે, "એ લોકો માટે ધોળાવીરાનું વેપારી મહત્ત્વ હતું, કારણ કે ધોળાવીરા એક 'આંતરરાષ્ટ્રીય બંદર'ની ગરજ સારતું હતું."

જળવ્યવસ્થાપન અને ઈજનેરી કસબ

ધોળાવીરાનું ભૌગોલિક સ્થાન એને વેપારી બંદર તરીકે વિકસાવી શકે એમ હતું. જોકે, મુશ્કેલી એ હતી એ સ્થળની ચારેય તરફ રણ આવેલું હતું.ચોતરફ રણની મુશ્કેલીનો સિંધુ ખીણના લોકોએ રસપ્રદ ઉકેલ શોધી કાઢ્યો હતો."ચોમાસા દરમિયાન જ આ નદીઓમાં પાણી રહે છે એટલે એ લોકોએ આ જ પાણીને શહેર તરફ વાળવાનું નક્કી કર્યું.""તેમણે બન્ને નદીઓ પર અલગઅલગ સ્થળોએ ચેકડેમ બાંધ્યા અને ચોમાસામાં જ્યારેજ્યારે તેમાં પાણી કે પૂર આવ્યું એ તમામ પાણી એમણે શહેરમાં વાળી લીધું."

"આ પાણીના સંગ્રહ માટે શહેરમાં ભૂગર્ભ ટાંકીઓ બનાવાઈ અને 'અન્ડરગ્રાઉન્ડ વૉટર ટનલ' થકી તેમણે આ ત્રણેય ટાંકીઓને જોડી દીધી. એ રીતે તેમણે પાણીની સમસ્યાને દૂર કરી લીધી.''પાણીની સમસ્યા દૂર થઈ એટલે રણમાં પણ સિંધુ ખીણના લોકો સમૃદ્ધિ તાણી લાવ્યા.

ધોળાવીરનો ઉદય અને પતન

ધોળાવીરનો ઉદય અને પતન તાંબાની ધાતુના અવશેષો દર્શાવે છે, કે ધોળાવીરામાં રહેતા હડપ્પન્સ ધાતુશાસ્ત્રના જાણકાર હતા. એવું માનવામાં આવે છે કે, ધોળાવીરાના વેપારીઓ હાલના રાજસ્થાન અને ઓમાન અને UAEમાંથી કોપરનો કાચો માલ લાવીને તેમાંથી તૈયાર થયેલા ઉત્પાદનોની નિકાસ પણ કરતા હતા. આ સાથે ધોળાવીરા નગર મણકા અને અર્ધ કિંમતી પથ્થરમાંથી બનાવેલા ઘરેણાનું ઉત્પાદનનું કેન્દ્ર પણ હતું. આ સાથે તેઓ લાકડાની ચીજવસ્તુ જેમ કે દરવાજા ઇત્યાદિનો પણ નિકાસ કરતા હતા હડપ્પન હસ્તકળાથી બનાવવામાં આવેલી આવી વિચિત્ર માળા મેસોપોટેમીયાની શાહી કબરોમાંથી પણ મળી આવી છે, જે દર્શાવે છે કે ધોળાવીરા મેસોપોટેમીયનો સાથે વેપાર કરતા હતા. મેસોપોટેમીયાના પતનની સાથે હડપ્પન્સમાં જે દરિયાઇ લોકો હતા તેમને

Saarth
E-Journal of Research
ISSN NO: 2395-339X
એક વિશાળ બજાર ગુમાવ્યું હતું. જેની અસર સ્થાનિક ખાણકામ, ઉત્પાદન, માર્કેટિંગ અને નિકાસ વ્યવસાયો પર પડી હતી. 2000 પૂર્વેથી ધોળાવીરા હવામાન પરિવર્તન અને સરસ્વતી જેવી નદીઓ સુકાઈ જવાને કારણે લાંબા દુષ્કાળનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. દુષ્કાળ બચવા માટે લોકો ગંગા ખીણ તરફ અથવા તો દક્ષિણ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર તરફ સ્થળાંતર કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. ખદીર ટાપુની આજુબાજુ કચ્છનું મોટુ રણ છે, જેના પર ધોળાવીરા સ્થિત છે, તે એક બંદર પણ હતું, પરંતુ સમુદ્ર ધીરે ધીરે પાછો ખસતો ગયો અને આ વિસ્તાર રણપ્રેદેશમાં ફેરવાઈ ગયો હતો.

ઘુમલી

ભાણવડ તાલુકાના ઘુમલી ગામે પ્રાચિન નવલખા મંદિર આવેલું છે. આ ઘૂમલી ભૂમિલિકા કે ભૂભૂતપલ્લી ગામ તરીકે પ્રાચિન સમયમાં ઓળખાતું હતું. એના સ્થાપત્ય અને રૂપમંડન પાછળ ખર્ચેલી અઢળક ધન-સંપતિને કારણે નવલખો કહેવાયું હશે.

ઘુમલીને ભૂમલી પણ કહેવામાં આવે છે, જે એકવાર ગુજરાતના જેઠવા રાજ્યની પ્રાચીન રાજધાની હતી. 7 મી સદીમાં જેઠવા સલકુમાર દ્વારા આ નગરની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

1220 માં રાણા શિયાજી દ્વારા ઘુમલીને જેઠવા વંશ દ્વારા બીજી રાજધાની જાહેર કરવામાં આવી, જેમણે રાણા ઓફ ઘુમલીનું શિર્ષક લીધું અને શ્રીનગરથી રાજધાની ખસેડી.

હાલની સ્થિતિ

આજે, ઘુમલી ગુજરાતનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ પુરાતન સ્થળ છે. આ સ્થળે પ્રકાલિતા નવલખા મંદિર છે, જેને ગુજરાતનું સૌથી પ્રાચીન સૂર્ય મંદિર મનાય છે. આ મંદિર સોલંકી શૈલીમાં બંધાયેલું છે અને એક બીજામાં ઘૂસેલા હાથીના ત્રણ દાંત એ આ મંદિરનું ચિન્હ હતા. આ સાથે અહીં (પગથી) એક વાવ છે, જેને વિકાઈ વાવ કહે છે. તે કાઠિયાવાડમાં સૌથી મોટી વાવ છે. અહીંના ખંડેરમાં નવલખા મંદિરની અંદર એક ગણેશ મંદિર છે. તે "ઘુમલી ગણેશ' તરીકે ઓળખાય છે. આ સ્થળનું એક અન્ય આકર્ષક સ્થળ રામપોળા દ્વાર છે.[૬]

ગુજરાતની ઐતિહાસિક વિરાસત ધરાવતો પોરબંદરના ઘૂમલીમાં આવેલો નવલખો મહેલ ભવ્ય ઇતિહાસ ધરાવે છે. જેઠવા મંદિરોનો સૌથી સમૃધ્ધ અને મહાન નમૂનો એ ઘૂમલીનું નવલખા મંદિર હતું. ગુજરાતભરમાં સૌથી વિશાળ જગતી ધરાવતું આ મંદિર 100-150 ફૂટના પ્લેટફોર્મ ઉપર ઉભું છે. આ વિશાળ જગતી ઉપર ચડવા માટેના પગથિયા પાસે બે વિશાળ સ્તંભો છે.પ્રદક્ષિણા પથયુક્ત ગર્ભગૃહ અને આગળ બે થી ત્રણ મજલાનો મુખ્ય મંડપ છે અને તેમાં પ્રવેશવા માટે ત્રણે બાજું શૃંગાર ચોકીઓ છે તથા મંડપનો મુખ્ય ચોક અષ્ટકોણ છે તથા દરેક સ્તંભ કલાત્મક રીતે કોતરેલો છે. જેમાં કીચકશિલ્પો પણ અપાર વૈવિધ્ય ધરાવે છે.

નાનું ચોરસ ગર્ભગૃહ તેની આજુબાજુની ત્રણ દિશામાંથી પડતી ૩ બારીઓવાળો પ્રદક્ષિણાપથ ધરાવે છે. સામાન્ય મંદિરો કરતા અલગ આ મંદિરની આ એક આગવી વિશિષ્ટતા છે.એક સમયમાં ઘૂમલી એ પોરબંદરની રાજધાની ગણાતી ઘૂમલીમાં પેશવા શાસકોએ નવલખા મહેલનું 11મી સદીમાં 9 લાખનાં ખર્ચે નિર્માણ કર્યું હતું. જેથી આ મહલનું નામ નવલખી પડ્યું. કલાનું અદભુત સર્જન આ મહેલમાં કરવામાં આવ્યું છે. વર્ષો પછી પણ આ નવલખા મહેલ અડીખમ જોવા મળી રહ્યો છે જો કે તેનું જતન કરવામાં જવાબદાર તંત્ર નિષ્ફળ રહ્યું છે.સામાન્ય

Saarth
E-Journal of Research
ISSN NO: 2395-339X

રીતે મંદિરની જેટલી ઉંચાઇ હોય તેનાથી અડધુ શિખર હોય પરંતુ આ નવલખામાં હવે શિખર દોઢ ફુટ જેટલું નીચુ રહી ગયું છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ નવલખામાં દસમી સદીના જૂના પથ્થરોની સાથે અત્યારે એકવીસમી સદીના ખાણમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવેલા પથ્થરોનું મિક્સિંગ કરવામાં આવ્યું છે. જેથી જૂના અને નવા પથ્થરોનો મેળ ક્યાંય બેસતો નથી. આટલું ઓછું હોય તેમ અમૂક મૂર્તિઓ અને કોતરણીઓ જર્જરીત અને ખંડિત હાલતમાં નવલખાની દિવાલોમાં જડી દેવામાં આવેલી છે.

ઘુમલી ખાતે નવલખા મંદિર 11 મી સદીમાં જેઠવા શાસકો દ્વારા સૂર્ય દેવ, સૂર્યને સમર્પિત કરવામાં આવ્યું હતું અને ગુજરાતનું સૌથી જૂનું સૂર્ય મંદિર છે. તે ગુજરાતમાં મંદિરોનો સૌથી મોટો આધાર ધરાવે છે, જેનું માપ 45.72 x 30.48 મીટર છે. પૂર્વ તરફ, તેમાં એક સુંદર કીર્તિ તોરણ હતું, જે હવે ખોવાઈ ગયું છે. ગર્ભગૃહ આવરેલો પ્રદક્ષિણા માર્ગ, મોટો મેળાવડો અને તેની ત્રણ શ્રિંગાર ચોકીઓ આંખ આકર્ષક છે. આસપાસના ચાલવાના રસ્તા પર અમને બાલ્કનીઓ સાથે ત્રણ દિશાઓ મળે છે. મંડપમાં આધાર માટે આઠ બાજુના સ્તંભો છે. નાના અનોખામાં આપણે શિલ્પો શોધીએ છીએ. પ્રવેશદ્વાર બે માળનું છે. મંદિરની પાછળની દિવાલ પર આપણને બે વિશાળ હાથીઓ તેમના થડ સાથે લડતા જોવા મળે છે. ભદ્ર ગાવક્ષમાં બ્રહ્મા-સાવિત્રીની મૂર્તિ છે, પશ્ચિમમાં શિવ-પાર્વતી છે, ઉત્તરમાં લક્ષ્મી નારાયણ છે.

નવલખા મંદિર નવ લાખના ખર્ચે બંધાયેલ તેથી તેનું નામ નવલખા પડ્યું. મંદિર મારુ-ગુર્જરા સ્થાપત્ય માં બાંધવામાં આવ્યું છે. હાથીઓના ત્રણ આકર્ષક દાંત તેના ટ્રેડમાર્ક તરીકે છે અને સોલંકી શૈલીના આર્કિટેક્ટની ઉંચી બપોર માનવામાં આવે છે.

દ્વારકા

ગુજરાત રાજયના જામનગર જિલ્લામાં ૨૨.૧૫ = અક્ષાંશથી ૬૯ પૂર્વ રેખાંશવૃતો પર આવેલું પવિત્ર યાત્રાધામ દ્વારકા દંતકથા સમાન ઈતિહાસ ધરાવે છે. કહેવાય છે કે આ દ્વારકા નગરી ભગવાન શ્રી કૃષ્ણએ ૩૫૦૦ થી ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલા વસાવેલી મહાકાવ્ય મહાભારતમાં કરવામાં આવેલ ઉલ્લેખ મુજબ દ્વારકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલ હતી. હરિવંશમાં આવેલ ઉલ્લેખ પરથી એમ પ્રતિપાદિત થાય છે કે દ્વારકા નગરી ગોમતી નદીના કિનારે વસેલી હતી. જ્યાં સાગરનો અંતિમ કિનારો આવેલ છે. સુવર્ણનગરી દ્વારકા ના ડૂબી જવા અંગે મળેલી ઐતિહાસિક બાબતો પુરાતત્વ અને દરિયાઈ સંશોધન માટે રસપ્રદ છે. કારણ કે આ અંગે કરવામાં આવેલા સંશોધનો પરથી જાણવા મળે છે કે આ દિશામાં કરવામાં આવેલ સંશોધન પરથી પ્રાપ્ત થતી વિગતો ભારતના ઈતિહાસની અગત્યતા, અંધારામાં રહેલી બાબત પર પ્રકાશ પાડી શકશે.

દ્વારકા કૃષ્ણના પ્રાચીન રાજ્યનો એક ભાગ હતો અને 12 જ્યોતિર્લિંગો માંના એક નાગેશ્વર જ્યોતિર્લિંગ મંદિર પણ દ્વારકામાં સ્થિત છે. આ કારણોસર, તે એક નોંધપાત્ર ધાર્મિક મહત્વ ધરાવે છે અને આખું વર્ષ હજારો યાત્રાળુઓને આકર્ષે છે. બીચ સાઇડ અને દરિયા કિનારો એ પણ પર્યટનનું એક વધારાનું આકર્ષણ છે. **દ્વારકા મંદિર** હિંદુઓ માટેના મહત્વના ચાર ધામ માનું એક છે અને ભારતના સાત સૌથી પ્રાચીન ધાર્મિક શહેરો માનું એક છે.

Saarth
E-Journal of Research
ISSN NO: 2395-339X

દ્વારકાનો અર્થ સંસ્કૃતમાં 'સ્વર્ગનો પ્રવેશદ્વાર' છે, કારણ કે દ્વારનો અર્થ દ્વાર છે અને "કા" ભગવાન બ્રહ્માનો ઉલ્લેખ કરે છે.દંતકથા અનુસાર, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેમના યાદવ કુળ સાથે દ્વારકા સ્થાયી થયા હતા. કૃષ્ણ અવતાર તરીકે તેમના મૃત્યુ પછી, સમગ્ર દ્વારકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું હતું. દ્વારકા 'ભગવાન કૃષ્ણનું ઘર' તરીકે પ્રખ્યાત છે.

પ્રાચીન મહાકાવ્ય મહાભારતમાં મોક્ષપુરી, કુશહસ્થલી અને દ્વારકાવતી તરીકે દ્વારકા નો ઉલ્લેખ છે. દંતકથા અનુસાર, આ શહેર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની રાજધાની તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ મથુરા ખાતે ક્રૂર રાજા કંસની હત્યા કરી હતી.કંસના મૃત્યુનો બદલો લેવા માટે, કંસના સસરા, જરાસંધે કૃષ્ણના રાજ્ય પર 17 વાર હુમલો કર્યો અને વધુ અથડામણ ટાળવા માટે, ભગવાન કૃષ્ણએ તેની રાજધાની મથુરાથી દ્વારકા સ્થાનાંતરિત કરી.

એવું માનવામાં આવે છે કે કૃષ્ણના મૃત્યુ પછી દ્વારકા શહેર સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું હતું. એવું કહેવામાં આવે છે કે શહેરનું નિર્માણ છ વખત કરવામાં આવ્યું હતું અને હાલનું શહેર સાતમું છે. પ્રાચીન દ્વારકા હાલના દ્વારકાની નીચે દબાયેલુ છે અને ઉત્તરમાં **બેટ દ્વારકા**, દક્ષિણમાં ઓખામઢી અને પૂર્વમાં **દ્વારકા** સુધી વિસ્તરિત છે. તેવી માન્યતા ને સમર્થન આપવા કેટલાક પુરાતત્ત્વીય સંકેતો પણ છે.

SSA દ્વારા **દ્વારકા** ના દરિયાકાંઠાના પાણી પર તાજેતરના અંડરવોટર અધ્યયનથી 2 જી સહસ્ત્રાબ્દી પૂર્વે મળેલ શહેરનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે. ખોવાયેલા શહેરની શોધ 1930 ના દાયકાથી ચાલી રહી હતી. 1983 થી 1990 ની વચ્ચે કરવામાં આવેલા ખોદકામના કામમાં જાહેર થયું કે એક ટાઉનશીપ છ સેક્ટરમાં બનાવવામાં આવી હતી.અડધા માઈલથી વધુની લંબાઈવાળી કિલ્લેબંધીની દિવાલ પણ મળી આવી છે.

દ્વારકા નગરી- ડુબી ગયેલ દ્વારકા

દ્વારકાધીશનું ૪૩ મી. ઉંચુ સાત માળનું વિશ્વપ્રસિદ્ધ જગદમંદિર ગોમતી નદી અને અરબી સમુદ્રના સંગમ સ્થળે આવેલું છે. મંદિરનો અંદરનો ભાગ ૧૩મી સદીનો હોય એવું દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. જ્યારે અન્ય હિસ્સાઓ.... જેમકે મધ્યખંડ, જે લાડવા મંડપ તરીકે ઓળખાય છે. તે ઉપરાંત પ્રેરણારુપ શિખરો પંદરમી સદીની શિલ્પકલાનું પ્રમાણ છે. ગોમતી નદીના તટપર અન્ય અનેક પુરાતન મંદિરો પણ આવેલા છે.

દ્વારકાધીશ મંદિર સંકુલમાં પ્રદ્યુમનજી, દેવકીજી, પુરુષોત્તમજી, કુશેશ્વર મહાદેવ અને આદ્ય જગદગુરૂ શંકરાચાર્યએ નવમી સદીમાં સ્થાપેલ શારદાપીઠ પણ જોવા મળે છે. હજારો વર્ષ પહેલા મોટી નૌકાઓ ગોમતીઘાટ પર લાંગરવામાં આવતી. પરંતુ ૧૮૯૦માં મહારાજા ગાયકવાડે ત્યાં પથ્થરની દિવાલ બનાવી લીધી. આ દિવાલના અવરોધને કારણે ગોમતી ઘાટનું પાણી સમુદ્રમાં ઠલવાતું અટકી ગયું.

આ સ્થળે પશ્ચિમ દિશામાં દરિયાઈ દેવ સમુદ્રનારાયણનું મંદિર આવેલું છે. જે વરુણદેવના નામે પણ ઓળખાય છે. આ મંદિર પુરાતત્વની દષ્ટિએ, ઐતિહાસિક બાબતોના સંશોધનનો રસપ્રદ વિષય બની શકે એમ છે. જે પુરાણા બંદર પાસે આવેલ છે. ભૂસ્તરીય હિલચાલને પરિણામે જે સ્તરો બનેલા એના નમૂના પરથી એમની ઐતિહાસિક અને ભૂતકાળમાં બનેલી સામુહિક ઘટનાઓનો ખ્યાલ આવે છે. આ કથા સ્તર મળી આવેલા રાતા

Saarth
E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

રંગના અવશેષો તેમજ ૧૦ અને ૧૦બ ૫ર મળી આવેલા આ પદાર્થો સાબિત કરે છે કે પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં વહન થઈ આવેલા પદાર્થો ત્યાં જમા થયા હશે. નવમાં સ્તરમાં પીળી રેતી તથા દશમાં સ્તરમાં રાખોડી સ્લીટ મળી આવે છે. જ્યારે દશમાં સ્તરમાં ગુલાબી ગીમ ધરાવતી રેતી અને ૧૧માં સ્તરમાં કશાય વિશેષ પદાર્થો વગરનું છે.

દ્વારકા ના ખોદકામ દરમ્યાન મળી આવેલ પાણી ગરમ કરવાના દેગડા, અન્ય પ્રતિકૃતિઓ રંગપુરથી મળી આવેલ વાસણો ત્યાં જ છે. ૧૯૭૯ થી ૧૯૮૦ના ખોદકામે દ્વારકા ની ઈ.સ.ની પંદરમી સદીથી વિક્રમ સંવતની ૧૫મી સદીની પ્રાચીનતાને ઉજાગર કરી છે. અને ૩૫૦૦ વર્ષ પહેલાના દ્વારકાના ભૂસ્તરોનાં કિનારે થયેલી ભૂસ્તરીય હિલચાલ ઉપરાંત જે કંઈ દરિયાઈ પરિબળને કારણે ફેરફાર થયા છે. તેનો ખ્યાલ આવે છે. લગભગ આઠેક વખત થયેલા ફેરફારો અને તેના પુન: સ્થાપનને કંઈક આ રીતે વર્ણવી શકાય. (આઈ.એ.આર. ૧૯૭૯-૮૦-૨૨) પહેલી વખતના સ્થાપન બી.સી.ની ૧૫મી સદીમાં કરવામાં આવેલ જે ડૂબી ગયું અથવા ધોવાઈ ગયું. બીજું ૧૦મી સદીમાં કરવામાં આવેલ. ત્યારબાદ ઘણા લાંબા અંતરાલ પછી ત્રીજુ સ્થાપન કરવામાં લાલ રેખાઓ નજરે ચડે છે. જે દર્શાવે છે કે વર્કિંગ લેવલ કરતાં ઉંચું જોઈ શકાય એ માટે પ્લીંન્થ ખુલ્લી રાખવામાં આવેલી.

જ્યારે દરિયાના મોજા કે તોફાનને કારણે પહેલું મંદિર નષ્ટ થઈ ગયું. ત્યારે બીજું મંદિર એ જ જગ્યાએ બનાવવામાં આવ્યું. જ્યારે બીજુ મંદિર પણ નષ્ટ થયું ત્યારે વિષ્ણુનું મંદિર નવમી સદીમાં જેને શક્યતઃ બારમી સદીમાં વાવાઝોડાને કારણે નુકસાન પહોંચ્યું, તોફાની હવાને કારણે એના છાપરા ઉડી ગયા હશે. જેથી પ્લીન્થ અને દિવાલો ખુલ્લા રહી ગયા હશે. મોટું મંદિર તેના તરતના જ સમયમાં બાંધવામાં આવ્યું.

હાલનું દ્વારકાધીશનું મંદિર આ શ્રેણીમાં પાંચમીવાર બાંધવામાં આવેલ મંદિર છે. આ ૧ થી ૫ વખત બંધાયેલ મંદિર ત્રણથી સાત સુધીના દ્વારકાના નવસર્જનના સમાંતર છે. હાલનું દ્વારકા ગામ એ દ્વારકા નું આઠમું રૂપાંતરણ છે.

ત્રીજા સંશોધન કાર્ય વખતે મધ્યમ કદની ટ્રાન્સિસ્ટ લાઈનના સ્ટ્રક્ચર્સ (થાપણા) મળેલ. જે ૨૦૦ થી ૫૦૦ મી. એસએન મંદિરથી દરિયાની દિશામાં દૂર હતી. વનસ્પતિ અને કાદવીયા સ્તરોને દૂર કરતાં આ બાબત ધ્યાનમાં આવી હતી. તેનો અભ્યાસ કરતી એક બાબત ખાસ ધ્યાનાકર્ષક બની હતી કે એકસરખા મોટા ચૂનાના પથ્થરના ચોસલા પ્લીમ્પ કે (૧.૫×૧×૦.૫ અને ૧× ૦.૭૫×૦.૩ મી) જે માપણ બાંધકામમાં વાપરવામાં આવેલ હતાં.

અભ્યાસની અનુકૂળતા માટે આ પથ્થરોને ચાર વર્ગમાં વિભાજીત કરવામાં આવેલ હતા. જેને એ અને ડી વર્ગીકૃત કરવામાં આવેલ હતાં. જે મુજબ એસ.એન. થી ૧૨ – ૧૩ અંતરે આવેલ બ વિભાગમાં તેમજ ૨૬,૨૭ થી નજીક આવેલ અને એસ.એન.થી સૌથી ૧૨ મળી આવેલ નમૂનાઓનો ડી માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રકારના બાંધકામમાં બે બાજુઓ હતી એ કહેવું મુશ્કેલ હતું કે તે એક મોટી ઈમારતનો કોઈ ભાગ હોય. પરંતુ ક્રિએન્ટિક પ્લાન અને થોડેક નજીકથી મળી આવેલા ચંદ્ર પથ્થર પરથી એ માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે કે આ બાંધકામ એ જગદમંદિર નો હિસ્સો છે. કારણ કે મંદિરના પ્રવેશદ્વાર પાસે જ પ્રથમ સોપાન ચંદ્ર પથ્થર મૂકવામાં આવે છે. આ બન્ને પથ્થરોમાનાં એક પથ્થરમાં ફાટ જોવા મળેલ છે. જે બાજુના પથ્થરને જોડવા માટે બનાવવામાં આવે છે.

ઈ.સ. ૧૯૮૬માં ચોથા સંશોધન કાર્ય દરમ્યાન જાણવા મળ્યું કે મેશનરીની દિવાલનાં ઉપરના ભાગના પથ્થરોને સમુદ્રના પ્રવાહ અને ભરતીને કારણે નુકશાન પહોંચેલું હતું. હકીકતમાં આ પથ્થરો કાદવ અને

Saarth
E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

વનસ્પતિના જાડા થર નીચે આવેલ હતાં. આ વધારાના ભારને હટાવીને દિવાલને બીજી બાજુથી ખુલ્લી કરવામાં આવી અને આજુબાજુથી ખોદકામ કરીને ઓછામાં ઓછી બે દિવાલોનો અભ્યાસ કરી શકાય એ રીતે ખુલ્લું કરવામાં આવ્યું.

આ ચોથું સંશોધનકાર્ય થોડા સમય માટે વિકટ બની ગયું હતું. આ વખતે એ જાણવા મળ્યું કે ત્યાંથી મળી આવેલા ત્રણ તરફથી જોડી શકાય, ૫કડ ધરાવતા પથ્થર મળી આવ્યા હતાં. જે બી. સી. ની ચૌદમી અને બારમી સદીમાં સાયપ્રસ્ત અને સિરિયામાં મળી આવતાં હતાં. આ પથ્થરોમાંથી એકને કાળજીપૂર્વક બહાર કાઢી લેવામાં આવ્યો. થોડું નુકશાન થયું હોવા છતાં પણ એ ઘણી જ જહેમત પછી કાઢી શકાયો.

વર્ષના જુદા જુદા સમયગાળા દરમ્યાન ઓક્ટોબરથી મે સુધી કરવામાં આવેલ ખોદકામ દરમ્યાન એ તારણ કાઢવામાં આવ્યું કે દરિયાઈ સંશોધન કાર્ય માટેની સૌથી સારી ઋતુ નવેમ્બરના મધ્યથી ફેબ્રુઆરીના મધ્ય સુધી અનુકૂળ રહે છે. નવેમ્બર અને ડિસેમ્બર મહિનામાં પણ કયારેક કાશ્મીરમાં ભારે બરફ વર્ષાના કારણે ઉદભવતા અતિશય ઠંડા પવનોને કારણે સૌરાષ્ટ્ર – કચ્છ વિસ્તારમાં ભારે ઠંડી પડે છે. અને દરિયો અચાનક જ તોફાની બની જતો હોય છે.

અંતે, ૧૩મી ડિસેમ્બર ૧૯૮૬માં દરિયો ખૂબ જ તોફાની બન્યો. ૫ થી ૬ મી ઉંચે સુધી ઉછળતા તોફાની મોજાઓ ૨૦૦મી. સુધીના કિનારા પર પછડાઈ રહ્યા હતાં. દરિયામાંના ત્રીજા અને ચોથા સંશોધનકાર્ય વખતે કચરના સ્થળ પર લોખંડના સળિયા નિશાની રૂપે ગોઠવવામાં આવેલ હતા. ઉપરાંત વનસ્પતિ અને કાદવના થરોને દૂર કરવામાં આવ્યા હતાં. પાંચમું મિશન અતિ સફળ રહ્યું. આ વખતે અન્ય ત્રણ સ્ટ્રકચર મળી આવ્યા. જેના આવરણો દૂર કરતાં સ્ટ્રકચરની બાજુના કિલ્લાની દિવાલો મળી આવેલ એસ.એન. મંદિરમાં આઠસો મી. ઊંડે દરિયામાં હજારો સ્થાપ્ત્યના સભ્યો પડેલા રહ્યાં છે.

રેતી અને અન્ય વનસ્પતિથી ઢંકાયેલા અન્ય પાંચ સ્ટ્રકચરને એરલિફ્ટ, એરજેટ વડે સાફ કરવામાં આવ્યા. કેટલાક સ્થળોએ મેશનરીની દિવાલોના અભ્યાસ કરવા માટે સ્ટ્રકચરની આજુબાજુથી એરજેટ વડે ખોદી કાઢવા પડેલ. ખોદકામ વખતે કાદવ, રેતી અને અન્ય પદાર્થોથી સીલ થયેલા સ્ટ્રકચરમાંથી કે દિવાલોમાંથી પત્થર છુટા પડી ઈજા પહોંચાડી શકે એવી ભયજનક શક્યતા હંમેશા રહે છે. ભારે પ્રવાહ, વમળ, ભરતીથી આ બાંધકામને વધુ નુકશાન પામતા અટકાવવા માટે નાના બાંધકામોને ખોલવામાં નહોતા આવ્યા.

આખા સંશોધનમાં મહત્વની વાત એ હતી. એસએન મંદિરથી ૬૦૦ મી. દરિયાની દિશામાં મળી આવેલા પિરામીડ આકારના બ્લોકસમાં સમગ્ર બાંધકામનો આંશિક હિસ્સો દર્શાવતા હતાં. દરિયાઈ વિસ્તારનાં આંતરિક સ્તરોમાંથી મળી આવતા બાંધકામના હિસ્સા જેવા કે ફોર્ટની દિવાલો બિલ્ડિંગના ખૂણાઓ અને અન્ય અવશેષો પ્રાગૈતિહાસિક કાળના છે એ અંગેની જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ શકી છે. આ બાંધકામોના પાયા સુધી પહોંચવું શકય નથી. પરંતુ અન્ય પરથી જોતા એ બાબત સ્પષ્ટપણે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે કે દરિયાની સપાટી પર બોલ્ડરને ગોઠવીને તેના પર દિવાલો અને કોસર્ડ રબર પેશનરીનનું બાંધકામ કરવામાં આવ્યું છે.

Saarth E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

દ્વારકા નગરી- પૌરાણિક માન્યતાઓ

દ્વારકામાં કૃષ્ણની ધર્મસભા ભરાતી. દ્વારકા કૃષ્ણની રાજધાની હતી, જ્યારે બેટ-દ્વારકામાં કૃષ્ણનો આવાસ (રહેણાંક) હતો.દ્વારકાથી આશરે ૧૪ કિ.મિ. ગોપી તળાવ આવેલું છે. ગોપી તળાવની માટી વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. તે રંગે પીળી અને સુંવાળી હોય છે. એમ કહેવાય છે કે કૃષ્ણએ વ્રજ છોડ્યું પછી ક્યારેય ફરીને વ્રજ ગયા ન હતા. કૃષ્ણના બાળપણમાં વ્રજમાં ગોપીઓએ કૃષ્ણ સાથે અનેક વખત રાસલીલા કરી હતી. આ ગોપીઓ કૃષ્ણ માટે સતત ઝુરતી હતી. ગોપીઓ કૃષ્ણને મળવા દ્વારકા આવી અને ગોપી ગામે જ્યાં ગોપી તળાવ છે ત્યાં શરદપુનમની રાતે ગોપીઓએ કૃષ્ણ સાથે રાસલીલા કરી અને છેવટે ત્યાંજ સમાઈ ગઈ. આથી ગોપી તળાવની માટી પવિત્ર છે.

દ્વારકાથી આશરે બે કિ.મિ. દૂર રુક્ષમણીજીનું મંદિર છે. દુર્વાસા ઋષિ એક વખત દ્વારકા પધારેલા ત્યારે દુર્વાસાજીને દ્વારકાનું દર્શન કરાવવા માટે રથમાં કૃષ્ણ અને રુક્ષમણીજી જોડાયાં. વચ્ચે રુક્ષમણીજીને તરસ લાગતાં કૃષ્ણએ રથ થંભાવીને પોતાના જમણા પગના અંગુઠાથી ત્યાં ગંગાજી પ્રગટ કર્યા, જેનું જલ રુક્ષમણીજીએ પીધું. દુર્વાસાજી ક્રોધે ભરાયા કે એને પુછ્યા વિના શા માટે રથ અટકાવ્યો આથી દુર્વાસાજીએ રુક્ષમણીને કૃષ્ણથી દૂર રહેવાનો શાપ આપ્યો.

ત્રૈલોક્ય સુંદર જગદમંદિરનો સંક્ષિપ્તલ ઈતિહાસ

વર્ષ ઘટનાઓ

ઈ.સ. પૂર્વે ૪૦૦ વજનાભે પોતાના પ્રપિતામહના સ્મરણમાં સમુદ્ર – મંથનમાં બચી ગયેલ હરિમંદિરની પૂર્વમાં છત્રી સ્થાપી. (હરિવંશ અને મંદિરના હાલના બાંધકામના અનુમાનથી)

ઈ.સ. પૂર્વે ૧૦૦ હરિમંદિર – (હાલના લાડવા મંદિરનો બે કે ત્રણ ભાગનો નાનો ભાગ)નો કદાચ આ સમયે જીર્ણોદ્ધાર થયો હોય એમ એની પશ્ચિમે પહેલે માળે બ્રાહ્મી લીપીમાં લખાયેલા લેખોના આધારે જણાય છે.

ઈ.સ. ૨૦૦ મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાએ દ્વારકાના રાજા વાસુદેવ બીજાને હરાવ્યો, દ્વારકાના રાજાના મૃત્યુ પછી એની રાણી ધીરાદેવીએ પોતાના ધર્મનાભાઈ પુલુમાવીને પૈઠણથી મદદ કરવા બોલાવ્યો ત્યારે રુદ્રદામાએ તેની સાથે સંધિ કરી પોતાની પુત્રી તેને પરણાવી અને પોતે વૈષ્ણવધર્મ અંગીકાર કર્યો, એ ઐતિહાસિક હકીકત ઉપરથી સમજાય છે કે ત્યારે દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણ પૂજા પ્રચલિત હશે અને વજનામે બંધાવેલ છત્રીમાં શ્રી કૃષ્ણની મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી હશે. (પ્રાચિન ચરિત્રકોષ)

ઈ.સ.૮૦૦ શ્રી મદ જગદગુરુ આદ્ય શંકરાચાર્યે દ્વારકાધીશ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, ચોથે માળે આદ્યશક્તિની સ્થાપના કરી.

ઈ. સ.૮૮૫ શ્રીમદ જગદગુરુ શંકરાચાર્યના એ સમયના પીઠાધીશ શ્રીનૃસિંહાશ્રમે (પાટણમાં બૃહસ્પતિસૂરિ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરેલો અને જીત્યા હતા) મંદિરમાં સમારકામ કરાવ્યું ('વિમર્શ'ના આધારે)

ઈ.સ. ૯૦૦ થી ૯૫૦ દશમી સદીમાં ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ મંદિર હતું (શ્રી સાંકળિયાના આધારે).

ઈ.સ. ૧૧૨૦ મીનળદેવીએ દ્વારકાની યાત્રા કરી મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

ઈ.સ. ૧૧૫૬ ભક્ત બોડાણો મૂર્તિ લઈ ગયો એવો કોલાહલ થતાં દ્વારકાથી સં. ૧૨૧૨માં છ પુરુષો ત્યાં તપાસ કરવા ગયા. તેઓમાં મીન કુટુંબના રામજીભાઈના પુત્રો ઓધવજી અને રાઘવજી ગયા હતાં. ઈ. સ. ૧૧૬૨

ISSN NO: 2395-339X

માં છ વર્ષ પછી ઉદેપુરના રાણા યાત્રાએ આવ્યા ત્યારે અહીં કઈ મૂર્તિ હતી ભક્ત બોડાણાની હકીકતે જૈન ધર્મના ચમત્કાર સામે હિંદુઓ જૈન થતાં અટકી જાય એ માટે ઊભો કરેલો એક બનાવટી ચમત્કાર હશે, જેથી આ ગુગળીઓ તપાસ અર્થે ત્યાં ગયા.

ઈ.સ.૧૧૬૨ ઉદેપુરના રાણા ભીમસિંહજીએ કારતક વદ ૧૩ રવિવારે સં.૧૨૧૮માં ગોમતી કાંઠે ગુગળી પૂજારીઓને ૭૦૦૦ વીઘા જમીન અર્પણ કરી (બ્રાહ્મણ કુટુંબના દસ્તાવેજના આધારે) ત્યારે એણે મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હશે. એમ અનુમાન થાય છે.

ઈ.સ. ૧૨૪૧ સં.૧૨૯૭માં અમદાવાદથી મહમદશાહ દ્વારકાધીશનું મંદિર તોડી ગયો ત્યારે મંદિર માટે પાંચ બ્રાહ્મણોએ (ઠાકર રાણા કુટુંબ) એમની સામે લડીને જાન આપ્યા તેમનાં નામ હતાં, વીરજી ઠાકર, નથુ ઠાકર, કરસન ઠાકર, વાલજી ઠાકર, તથા દેવજી ઠાકર. જેમની સમાધી હાલ મંદિરથી થોડેક દૂર છે. એને પંચપીરના નામે મુસ્લિમોએ ફેરવી નાખી છે.

ઈ.સ. ૧૨૫૦ ગુર્જર કવિ સોમેશ્વરે “ઉલ્લાઘરાઘવ” નામનું નાટક શ્રીદ્વારકાધીશના મંદિરમાં ભજવી દ્વારકાધીશને અર્પણ કર્યું

ઈ.સ. ૧૩૪૫ સં. ૧૪૦૧ ની સાલમાં ધ્વજા સંબંધી વસુદેવજીની ડેલીએ અબોટીઓ અને મીન કુટુંબ વચ્ચે ઝઘડો થતાં ચત્રભોજ નરભેરામ મીનનું મરણ થયું. અબોટી અને ગુગળી વચ્ચે મંદિરની પેદાશ વિશે વારંવાર ઝઘડા થતાં હતાં

ઈ.સ. ૧૫૦૪ સં. ૧૫૬૦માં શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ લાડવા ગામે રુકમણી માતાએ સેવેલી દ્વારકાધીશની મૂર્તિ મંદિરમાં સ્થાપી. મુસ્લિમ આક્રમકોથી બચવા માટે કદાચ એ સમયે મૂર્તિને સાવિત્રીવાવમાં છુપાવી રાખવામાં આવી હશે, એટલે મંદિર મૂર્તિ વિનાનું જોઈ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ આ મૂર્તિ ત્યાં સ્થાપી. અને ઈ. સ. ૧૫૫૧ સુધી ત્યાં બિરાજી, દરમ્યાન અજીજ નામના તુર્કે દ્વારકા ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે એ મૂર્તિ બેટ લઈ જવામાં આવી ત્યારે સાવિત્રીવાવમાંથી મૂર્તિ કાઢીને પધરાવવામાં આવી.

ઈ.સ. ૧૫૪૦ સં. ૧૬૧૬માં શંકરાચાર્ય શ્રી અનિરુદ્ધાશ્રમે ડુંગરપરથી મૂર્તિઓ બનાવડાવી મંદિરના વિસ્તારમાં બીજા મંદિરોમાં પધરાવી મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. એ અરસામાં કવિ ઈસર બારોટે ‘હરિરસ’ ગ્રંથ શ્રી દ્વારકાનાથ મંદિરમાં સંભળાવી શ્રી દ્વારકાનાથને અર્પણ કર્યો (ઈ.સ. ૧૫૪૦)

ઈ.સ. ૧૫૫૭ સં.૧૬૧૩માં શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ ગુગળી બ્રાહ્મણો અને અબોટી બ્રાહ્મણો વચ્ચેની તીર્થ પેદાશની તકરારનું સમાધાન કરી તામ્રપત્ર લખી આપ્યું.

ઈ.સ. ૧૭૩૦ સં.૧૭૮૬ની અક્ષયતૃતિયાને દિવસે ગુરુવારે શ્રી પ્રકાશાનંદજીએ શંકરાચાર્યે લાખા ઠાકર પાસે વિષ્ણુયોગ યજ્ઞ કરાવ્યો અને મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. વાઘેર રાજાએ બ્રાહ્મણોનો અડધો કર માફ કર્યો.

ઈ.સ. ૧૮૬૧ મહારાજા ખંડેરાવે મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, અંગ્રેજોએ વાઘેરોની લડાઈમાં તોડી પાડેલ શિખર સમુ કરાવ્યું.

ઈ.સ. ૧૯૦૩ મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે દ્વારકાના જગદમંદિર ઉપર સુવર્ણ કળશ ચડાવ્યો, શંકરાચાર્ય શ્રીમાધવતીર્થે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. (સં. ૧૯૫૮)

Saarth E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

ઈ.સ. ૧૯૬૦ ઈ.સ. ૧૯૬૦ થી હાલ સુધી ભારત સરકાર મંદિરનો ધીમે ધીમે જીર્ણોદ્ધાર કરાવી રહી છે.

ઈ.સ. ૧૯૬૫ પાકિસ્તાને સ્ટીમર દ્વારા મંદિરનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો અને એમાં એ નિષ્ફળ ગયા

હાલ નું દ્વારકાધીશ મંદિર

2000 વર્ષ જૂનું **દ્વારકાધીશ મંદિર** મંદિરોમાં સૌથી નોંધપાત્ર છે અને તે દ્વારકાપીઠનું સ્થાન પણ છે, જેને શારદા પીઠ પણ કહેવામાં આવે છે, જે આદિ શંકરાચાર્ય દ્વારા સ્થાપિત ચાર પીઠ માંનું એક છે.મંદિરના ભવ્ય શિખરમાં ઘણાં શિલાલેખો છે અને તેમાં શિલ્પકૃતિઓ જોડાયેલ છે. મંદિરના મુખ્ય મંદિરને ટેકો આપતા 72 સ્તંભોમાં સુશોભન કોતરવામાં આવ્યા છે. મંદિર ઘણી વિધિઓનું પાલન કરે છે અને ધાર્મિક તહેવારો પર મેળાઓનું આયોજન કરે છે.

બેટ દ્વારકા નો ઈતિહાસ

દ્વારકા મંદિર આવતા શ્રધ્ધાળુઓમાં એવી માન્યતા છે કે **બેટ દ્વારકા**ના દર્શન કર્યા વગર દ્વારકાની યાત્રા અધુરી છે. પુરાણ અનુસાર બેટ દ્વારકા એ જગ્યા છે જ્યાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ **નરસિંહ મહેતાની હૂંડી** સ્વીકારી હતી. જુના જમાનામાં લોકો પગપાળા યાત્રા દરમિયાન વધારે પૈસા સાથે નહોતા રાખતા. એ સમયે કોઈ વિશ્વાસુ અને વેપારી વ્યક્તિ પાસે પૈસા લખાવીને બીજા નગર જઈને હુંડી સ્વીકારવામાં આવતી.

કેટલાક લોકોએ નરસિંહ મહેતાની ગરીબીનું મજાક કરવા નરસિંહ મહેતાના નામની હૂંડી લખાવી લીધી હતી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ શ્યામલાલ શેઠનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને નરસિંહ મહેતાની હુંડીને ભરી દીધી હતી.તેનાથી નરસિંહ મહેતાની નામના વધી ગઈ.

પુરાણ અનુસાર એવી માન્યતા છે કે સુદામાજી જ્યારે પોતાના મિત્રને મળવા માટે **દ્વારકા** આવ્યા ત્યારે એક નાની પોટલીમાં ચોખા લઈને આવ્યા હતા. આ ચોખાને ખાઈને ભગવાને મિત્ર સુદામા ની ગરીબાઈ ને દૂર કરી હતી. માટે અહીં આજે પણ ચોખાનું દાન કરવાની પરંપરા સદીઓથી ચાલી આવે છે. એવી માન્યતા છે કે મંદિરમાં ચોખા દાન કરવાથી ભક્તોની ગરીબી દૂર થાય છે.

બેટ દ્વારકા જવા માટે દ્વારકાથી 35 કિલોમીટરનું અંતર કાપવું પડે છે જેમાં 30 કિલોમીટરનો રસ્તો છે જ્યારે 5 કિલોમીટરનો રસ્તો સમુદ્ર માર્ગે થી કાપવો પડે છે. એટલે કે સમુદ્રી માર્ગે બેટ દ્વારકા પહોંચાય છે.

તેના મંદિરો ઉપરાંત દ્વારકા બીચ માટે પણ લોકપ્રિય છે. દ્વારકા ની ઉત્તરે જ, **શિવરાજપુર બીચ** ને સલામતી અને સ્વચ્છતા માટે તાજેતરમાં આંતરરાષ્ટ્રીય બ્લુ ફ્લેગનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું. દ્વારકાના પાણીની અંદર રહેલા અવશેષો જોવા માંગતા લોકો માટે સ્કુબા ડાઈવિંગ એ સૌથી લોકપ્રિય પ્રવૃત્તિ છે. **ગોમતી ઘાટ** પાસે એક લાઇટહાઉસ પણ છે. તે સ્થાન જોવું આવશ્યક છે કારણ કે તે સૌથી પ્રાચીન લાઇટહાઉસમાંથી એક છે.

સોમનાથ મંદિર

ગુજરાતનાં પશ્ચિમ કિનારે સૌરાષ્ટ્રમાં વેરાવળ નજીક પ્રભાસ પાટણમાં આવેલું સોમનાથ મંદિર શિવના બાર જ્યોતિર્લિંગ મંદિરમાં સૌ પ્રથમ માનવામાં આવે છે. ભૂતકાળમાં અનેક મુસ્લિમ આક્રમણકારો અને પોર્ટુગીઝો

Saarth
E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

દ્વારા વારંવાર નાશ કર્યા બાદ, અનેક વખત પુનઃસ્થાપિત થયેલી મંદિરનું પુનઃસ્થાપન હિન્દુ મંદિરની સ્થાપત્યની ચૌલુક્ય શૈલીમાં થયું હતું અને મે 1951માં પૂર્ણ થયું હતું. વલ્લભભાઈ પટેલ દ્વારા પુનર્નિર્માણ પૂરું થયું હતું. એવું પણ કહેવામાં આવે છે કે, સ્વયં ચંદ્રદેવે આ મંદિરનું નિર્માણ કર્યું હતું. તેમજ લોકકથાઓ અનુસાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ દેહત્યાગ પણ અહીં કર્યો હતો. અને તેનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં પણ જોવા મળે છે.

ભારતના પ્રાચીન ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવાથી માલૂમ પડ્યું છે કે સોમનાથ જ્યોતિર્લિંગની સ્થાપના અને પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા ત્રેતા યુગમાં શ્રાવણ મહિનાની શુક્લ પક્ષની ત્રીજના રોજ કરવામાં આવી હતી. શ્રીમદ આદ્ય જગદગુરુ શંકરાચાર્ય વૈદિક શોધ સંસ્થાનના ચેરમેન સ્વામી શ્રી ગજાનંદ સરસ્વતિજીના જણાવ્યા અનુસાર લગભગ 7,99,25,105 વર્ષ પહેલા આ મંદિર પહેલી વાર બંધાયું હતુ. તેનો રેફરન્સ સ્કંદ પુરાણના પ્રભાસ ખંડમાંથી મળે છે. આ મંદિર હજારો વર્ષોથી હિન્દુઓની આસ્થાનું પ્રતીક રહ્યું છે.

એવું માનવામાં આવે છે કે સોમનાથનું જે શિવલિંગ છે તેના પોલાણમાં સ્યામંતક મણિ છૂપાવવામાં આવ્યો છે. આ મણિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાથએ જોડાયેલો છે. એવું માનવામાં આવે છે કે તે જેને સ્પર્શે તે સોનુ થઈ જાય છે. આ મણિમાં રેડિયોએક્ટિવ ગુણો હોવાનું માનવામાં આવે છે. માન્યતા મુજબ આ મણિના ચુંબકીય ક્ષેત્રને કારણે જ શિવલિંગ જમીનથી આટલું ઉપર ટકી રહ્યું છે. સોમનાથ મંદિરમાં હવામાં લટકતી મૂર્તિને જોઈને સુલતાન સ્તબ્ધ થઈ ગયો હતો. મૂર્તિ કોઈપણ દેખીતા સપોર્ટ વિના હવામાં તરતી હોવાનું દેખાતુ હતુ. તપાસ કરતા સુલતાનને માલૂમ પડ્યું કે આ મૂર્તિ લોખંડની બનાવેલી હતી. તે બનાવનાર કારીગરે તેની આસપાસ એવી રીતે ચુંબક ગોઠવ્યા હતા કે મૂર્તિ વચ્ચે હવામાં લટકતી રહી શકે. જ્યારે મંદિરની ટોચ પરથી બે પથ્થર હટાવવામાં આવ્યા તો મૂર્તિ એક સાઈડ ઝૂકી ગઈ હતી. વધારે પથરા કાઢવામાં આવતા મૂર્તિ જમીન પર પડી ગઈ હતી. વેદ પુરાણમાં સોમનાથ મંદિરનો ઉલ્લેખ છે.ગુજરાતના પશ્ચિમી દરિયાકાંઠે આવેલા આ મંદિરનો ઉલ્લેખ શ્રીમદ ભાગવત, સ્કંદ પુરાણ, શિવ પુરાણ, ઋગ વેદમાં પણ કરવામાં આવ્યો છે. સોમનાથ એ હિન્દુઓ માટે ખૂબ જ મોટું તીર્થધામ છે.

સુલતાન મહેમૂદ ભારતમાં આવ્યો ત્યારે તેણે ધર્મ યુદ્ધ છેડી દીધું હતું. હિંદુઓ મહોમ્મદીન બની જાય તે આશયથી તેણે સોમનાથ મંદિરને તોડી પાડવાના અનેક પ્રયાસ કર્યા હતા. ડિસેમ્બર 1025ની સાલમાં તે સોમનાથ પહોંચ્યો હતો અને ત્યાં ભારતીયોએ તેને રોકવાની અનેક કોશિશ કરી હતી. હજારો લોકો મંદિરમાં મદદ માટે રડતા-કકળતા પહોંચ્યા હતા. તેમણે મંદિરમાંથી સુલતાન સામે છેલ્લા શ્વાસ સુધી લડવાનું ચાલુ રાખ્યુ હતુ. એક અંદાજ મુજબ આ યુદ્ધમાં 50 હજાર લોકોએ જીવ ગુમાવ્યો હતો.**અનેક વખત વિદેશી આક્રમણોએ સોમનાથ મંદિરને તોડ્યું'.** સોમનાથ મંદિર પર અનેક વખત આક્રમણ કરવામાં આવ્યું હતું. 649ની સાલમાં વલ્લભીવંશના શાસક રાજા મૈત્રકે પહેલાં મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેના સ્થાને બીજું મંદિર બનાવ્યું. ઈ.સ.755માં વલ્લભી સામ્રાજ્યના પતન સાથે આરબ આક્રમકોએ સોમનાથનું પતન કર્યું. પ્રતિહાર રાજા નાગ ભટ્ટ બીજાએ 815માં ત્રીજી વખત મંદિરનું નિર્માણ કર્યું. જ્યારે 1024 અને 1026માં અફઘાનિસ્તાનના ગજનીના સુલ્તાન મહમૂદ ગજનવીએ સોમનાથ મંદિર પર અનેક વખત આક્રમણ કરીને તેને તોડી પાડ્યું હતું અને લૂંટ ચલાવવામાં આવી હતી. જે બાદ લગભગ 750 વર્ષ બાદ 1783માં અહલ્યાબાઈ હોલ્કરે પુણેના પેશવાની સાથે મળીને ધ્વસ્ત કરાયેલ

Saarth E-Journal of Research

ISSN NO: 2395-339X

મંદિરની પાસે એક અલગ મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. મૂળ મંદિર સ્થળ પર સોમનાથ મંદિર ટ્રસ્ટ દ્વારા નવું મંદિર બનાવવામાં આવ્યું હતું.

ભારતને સ્વતંત્રતા મળી તે સમયે સોમનાથ મંદિર જૂનાગઢનો ભાગ હતું. અને તે સમયે નવાબે પાકિસ્તાનની સાથે જવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. પણ તત્કાલીન ગૃહ મંત્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના કારણે જૂનાગઢ પાકિસ્તાનનો ભાગ બની શક્યું ન હતું. આઝાદી બાદ 12 નવેમ્બર 1947ના રોજ પ્રથમ દિવાળી હતી, તે સમયે એક જૂનાગઢ આવેલાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે એક જનસભામાં સોમનાથ મંદિરના પુનર્નિમાણની જાહેરાત કરી હતી. આ સાથે જ મહાત્મા ગાંધીએ પણ સલાહ આપી હતી કે, જનતા પાસેથી દાન ઉઘરાવીને નવા મંદિરનું નિર્માણ કરવામાં આવે. જે બાદ સોમનાથ મંદિર ટ્રસ્ટનું ગઠન કરવામાં આવ્યું હતું. જે બાદ ભારત સરકારના ખાદ્ય મંત્રી કેએમ મુન્શી સોમનાથ મંદિર ટ્રસ્ટના પ્રથમ ચેરમેન બન્યા હતા. ગાંધીજીની હત્યા અને સરદાર પટેલના નિધન બાદ પણ કેએમ મુન્શીએ મંદિરના નિર્માણનું કાર્ય અટકવા દીધું ન હતું. તે સમયે મંદિરમાંથી અવશેષો હટાવવાનો ભારે વિરોધ થયો હતો. તેમ છતાં ઓક્ટોબર 1950માં અવશેષો હટાવીને 11 મે 1951ના રોજ ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્ર પ્રસાદે નવનિર્મિત સોમનાથ મંદિરમાં ભગવાન સોમનાથની પ્રતિમા સ્થાપિત કરી હતી.

હાલમાં તમે જે સોમનાથ મંદિર જોઈ રહ્યા છો તે ચાલુક્ય સ્ટાઈલથી બનાવવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતના સર્વશ્રેષ્ઠ કડિયા સોમપુરાના સલાટોએ સોમનાથ મંદિરનું બાંધકામ કર્યું હતું. મંદિરના શિખરની હાઈટ 15 મીટર જેવી છે અને તેની પર 8.2 મીટર ઊંચી ધજા ફરકે છે.

સોમનાથ મંદિર એવી જગ્યાએ છે કે ત્યાં પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રકાશ મળી રહે છે. દરિયા પરથી ફૂંકાતા પવનોને કારણે ત્યાં હંમેશા ઠંડક રહે છે. તેનું મુખ્ય શિખર 155 ફીટની ઊંચાઈએ છીએ. શિખર પર જે કળશ મૂકવામાં આવ્યો છે તેનું વજન 10 ટન જેટલું છે. અહીંની આરતીમાં ભાગ લેવો એક લહાવો છે. 30 મિનિટ ચાલતી આ આરતી કોઈપણ શિવભક્તને ભાવુક બનાવી દે છે.

સંદર્ભસૂચી

- ❖ ગુજરાત ઈતિહાસ ,પ્રવાસ અને સવ્છતા ડૉ.ગિરીશ વાઘેલા. સાર્થ પબ્લિકેસન
- ❖ ગુજરાત નો સંપૂર્ણ ઈતિહાસ ઈશ્વરભાઈ પાડવી knowlgde publicaoin
- ❖ https://gu.vikaspedia.in/education/
- ❖ https://kachchh.nic.in/gu
- ❖ https://gujarati.oneindia.com/travel/must-visit-once-these-ancient-places-gujarat-023896.html